ब्रह्मसूत्र

शाङ्करभाष्यविमर्शः

(इन्द्रियाधिकरणम्)

विमर्शकाः

परमपूज्य श्रीविद्यामान्यतीर्थश्रीपादाः

प्रकाशकः

माध्वराद्धान्तसंवर्धकसभा

भण्डारकेरिमठः

उडुपि

ब्रह्मसूत्र

शाङ्करभाष्यविमर्शः

(इन्द्रियाधिकरणम्)

विमर्शकाः

परमपूज्य श्रीविद्यामान्यतीर्थश्रीपादाः

प्रकाशकः

माध्वराद्धान्तसंवर्धकसभा

भण्डारकेरिमठः

उडुपि

पुस्तकमिदं १९९९ क्रिस्ताब्दे, प्रतिसंवत्सरं प्रचलिष्यमाणस्य माध्व-राद्धान्तसंवर्धकसभाधिवेशनस्य विद्वद्गोष्ठ्यां विचारार्थं प्रकाशितम्।

प्रकाशकः - **माध्वराद्धान्तसंवर्धकसभा,**
श्रीभण्डारकेरिमठः, उडुपि

अक्षरविन्यासः - **पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्,**
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु.

मुद्रणम् - **लावण्यमुद्रणम्, बेङ्गलूरु.**

ಮೊದಲ ಮಾತು

ವೇದಗಳನ್ನು ವಿಭಾಗ ಮಾಡಿದ ವೇದವ್ಯಾಸರು ವೇದಗಳ ಅರ್ಥ ನಿರ್ಣಯಕ್ಕಾಗಿ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಈ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ಮತತ್ರಯದ ಆಚಾರ್ಯರೂ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಶ್ರೀವ್ಯಾಸ ತೀರ್ಥರು ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳ ಮತತ್ರಯಭಾಷ್ಯಗಳನ್ನು ತುಲನಾತ್ಮಕವಾಗಿ ವಿಮರ್ಶೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಅವರು ರಚಿಸಿದ ತಾತ್ಪರ್ಯ ಚಂದ್ರಿಕಾಗ್ರಂಥ ದಲ್ಲಿ ಅದ್ವೈತ ಮತ್ತು ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತ ಭಾಷ್ಯಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶೆ ಮಾಡಿ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳಿಗೆ ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯವೇ ಸಮರ್ಪಕ ವಾದುದು ಎಂದು ಸಮರ್ಥಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರಗಳ ಎರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪಾದದ ಹದಿನೇಳನೆಯ ಸೂತ್ರ 'ತ ಇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ತದ್ವ್ಯಪದೇಶಾತ್ ಅನ್ಯತ್ರ ಶ್ರೇಷ್ಠಾತ್' ಎಂಬುದಾಗಿ ಇದೆ. ಈ ಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಶಾಂಕರ ಭಾಷ್ಯವಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ 'ಭಾಮತೀ' ಟೀಕಾ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾಗಿ 'ವೇದಾಂತ ಕಲ್ಪತರು' ಎಂಬ ಗ್ರಂಥವಿದೆ. ಈ ಭಾಷ್ಯ, ಟೀಕೆ, ಟಿಪ್ಪಣಿಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ತಾತ್ಪರ್ಯ ಚಂದ್ರಿಕಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರು ಹೀಗೆ ಹೇಳಿ ದ್ದಾರೆ– ''ಈ ಅಧಿಕರಣದ ಶಾಂಕರ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಭಾಮತೀ ಟೀಕಾಕಾರರೇ ಮೂರು ದೋಷಗಳನ್ನು ಹೇಳಿ ಭಾಷ್ಯ ಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣ ವಾಗಿಲ್ಲವೆಂದು ತೋರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಭಾಮತೀಕಾರರು ಹೇಳಿದ ದೋಷಗಳು ಸರಿಯಾಗಿವೆ ಎಂದು ವೇದಾಂತ ಕಲ್ಪತರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ದೃಢೀ-ಕರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ತಮ್ಮ ಸಂಪ್ರದಾಯದ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ತಾವೇ ದೂಷಿಸಿರುವುದರಿಂದ ನಾವು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ದೋಷ ಹೇಳಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ'' ಎಂದು. ಆದರೆ ವೇದಾಂತ ಕಲ್ಪತರು ಟಿಪ್ಪಣಿಗೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾದ

'ಕಲ್ಪತರು ಪರಿಮಳ' ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಈ ಮೂರು ದೋಷಗಳನ್ನು ಪರಿಹಾರ ಮಾಡಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅದನ್ನು ಪ್ರಕೃತ ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ನಾವು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಭಾಮತೀಕಾರ ಹೇಳಿದ ದೋಷಗಳು ಸಮರ್ಪಕ ವಾಗಿವೆ ಎಂದು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದೇವೆ.

ಈ ಪುಸ್ತಕದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿಯಾಧಿಕರಣಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯ, ಭಾಮತೀ ಟೀಕಾ ಅದರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾದ ವೇದಾಂತಕಲ್ಪತರು ಗ್ರಂಥ ಹಾಗೂ ಅದರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಪರಿಮಳ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕೃತ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರಿಗೆ ವಿಷಯ ವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುವಂತೆ ಅಧಿಕರಣದ ಸಾರವನ್ನು ಕನ್ನಡ ಮತ್ತು ಆಂಗ್ಲ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಯಾವ ಪೂರ್ವಾ-ಗ್ರಹವೂ ಇಲ್ಲದೆ ಮಾಡಿದ ಈ ವಿಮರ್ಶೆಯನ್ನು ಜಿಜ್ಞಾಸುಗಳು ಮುಕ್ತಹೃದಯದಿಂದ ಪರಾಮರ್ಶಿಸಬೇಕೆಂದು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಮಾನ್ಯತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದರು
ಶ್ರೀ ಪಲಿಮಾರು-ಭಂಡಾರಕೇರಿ ಮಠ, ಉಡುಪಿ.

PREFACE

Sri VedaVyasa who divided the Vedas into four parts also composed the Brahma Suthras to determine the purport of the Vedas. Dvaita, Advaita and Vishistadvaita commentaries have been written by the respective Acharyas for the Brahma Suthras. Sri Vyasa Tirtha has reviewed all the three Bhashyas and demonstrated that the Bhashya by Sri Ananda Tirtha is the only correct one, in his composition Thathparya Chandrika.

The Suthra "Tha Indriyani thadvyapadeshat Anyatra Shreshthat" comes in the fourth Pada of the second chapter of Brahma Suthra. The commentary on this Suthra, in the Bhashya by Acharya Shankara, the well known commentary (Teeka) on it called Bhamathi, the further commentary on it called Vedantha Kalpatharu have all been examined in Chandrika. The Bhamathi Teeka on Shankara Bhashya has stated that the Bhashya is not according to the Suthra, by showing three defects in it. In the commentary on Bhamathi it has been further justified that the defects have been correctly pointed out. Sri Vyasaraja has stated that as Advaita commentators themselves have correctly shown the three defects, it is not necessary to show any additional defects. But, the further sub-commentary on Kalpataru (Parimala) has attempted to show that these defects can be removed by proper interpretation of the Bhashya. We have examined these in the present composition.

In this book, we have printed the Shankara Bhashya, Bhamathi Teeka, its commentary Vedantha Kalpatharu, and its sub-commentary Parimala, pertaining to the Indriyaadhikarana. A Kannada and an English summary has also been given to facilitate understanding for the normal readers. We believe that all fairminded and interested persons will receive with an open mind, this analysis which has been made with out any prejudice but solely with an interest to arrive at the truth.

Sri Vidyamanya Tirtha Swamiji,
Sri Palimaru & Bhandarakeri Matha, Udupi.

‘ಇಂದ್ರಿಯಾಧಿಕರಣ’ ವಿಮರ್ಶೆಯ ಸಾರ

ತ ಇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ತದ್-ವ್ಯಪದೇಶಾತ್ ಅನ್ಯತ್ರ ಶ್ರೇಷ್ಠಾತ್ ॥ (2- 4- 17)

ಶ್ರೀ ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಹೇಳಿದ ಅರ್ಥ

ಈ ಅಧಿಕರಣದಲ್ಲಿ, ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದ ವಾಗಾದಿಗಳು ಹನ್ನೆರಡು ಇಂದ್ರಿಯಗಳು, ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣ ಇಂದ್ರಿಯವಲ್ಲ ಎಂದು ಸಿದ್ಧಾಂತ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಸೂತ್ರಾರ್ಥ : ಶ್ರೇಷ್ಠಾತ್ ಅನ್ಯತ್ರ= ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನನ್ನು ಹೊರತಾಗಿ, ತೇ ಇಂದ್ರಿಯಾಣಿ= ಉಳಿದ ಪ್ರಾಣಶಬ್ದವಾಚ್ಯವಾದ ವಾಗಾದಿಗಳಷ್ಟೇ ಇಂದ್ರಿಯ ಗಳು. ತದ್-ವ್ಯಪದೇಶಾತ್=

ಶ್ರೋತ್ರಾದೀನಿ ತು ಪಂಚೈವ ತಥಾ ವಾಗಾದಿಪಂಚಕಮ್ ।
ಮನೋಬುದ್ಧಿಸಹಾಯಾನಿ ದ್ವಾದಶೈವೇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ತು ।

ಎಂಬ ಬೃಹತ್ಸಂಹಿತೆಯಲ್ಲಿ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಉಳಿದ ವಾಗಾದಿ ಗಳಷ್ಟೇ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಎಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆಯಾದ್ದರಿಂದ.

ಇದು ಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಶ್ರೀಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯಾನುಸಾರಿಯಾದ ಅರ್ಥ. ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಈ ಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಹೀಗೆ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ -

ಶಾಂಕರ ಭಾಷ್ಯದ ಪೂರ್ವಪಕ್ಷ ಭಾಗ : ಅಪಾನ, ವ್ಯಾನಾದಿಗಳು ಹೇಗೆ ಮುಖ್ಯ-ಪ್ರಾಣದ ವೃತ್ತಿವಿಶೇಷಗಳೋ ಅದರಂತೆ ಇಂದ್ರಿಯಗಳೂ ಪ್ರಾಣನ ವೃತ್ತಿ-ವಿಶೇಷಗಳು. ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ (1-5-21) ‘ಹಂತ ಅಸ್ಯೈವ ಸರ್ವೇ ರೂಪಂ ಅಸಾಮ ಇತಿ ತೇ ಏತಸ್ಯೈವ ಸರ್ವೇ ರೂಪಂ ಅಭವನ್’ ಎಂದು ಪ್ರಾಣಸಂವಾದವಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳೆಲ್ಲವೂ ‘ನಾವು ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣದ ರೂಪ ವಾಗೋಣ’ ಎಂದು ಸಂವಾದ ನಡೆಸಿದವು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಅಪಾನಾದಿಗಳಂತೆ ಇಂದ್ರಿಯಗಳೂ ಪ್ರಾಣದ ವೃತ್ತಿವಿಶೇಷವಾಗಿವೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯುತ್ತದೆ.

ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಪ್ರಾಣವೃತ್ತಿಗಳು ಎನ್ನಲು ಒಂದು ಯುಕ್ತಿಯೂ ಇದೆ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೂ 'ಪ್ರಾಣ' ಎಂಬ ಸಂಜ್ಞೆಯಿದೆ. ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣಕ್ಕೂ ಪ್ರಾಣ ಸಂಜ್ಞೆಯಿದೆ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಪ್ರಾಣವೃತ್ತಿಗಳಾದರೆ ಆಗ ಅವುಗಳಿಗೂ ಅದೇ ಸಂಜ್ಞೆ ಉಪಪನ್ನವಾಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಪ್ರತ್ಯೇಕ ತತ್ತ್ವಗಳಾದರೆ ಪ್ರಾಣಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಅನೇಕಾರ್ಥತ್ವವನ್ನೋ, ಒಂದು ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ ಮತ್ತೊಂದು ಲಾಕ್ಷಣಿಕ ಎಂದೋ ಹೇಳಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದು ಗೌರವ.

ಹೀಗೆ ಶ್ರುತಿ ಮತ್ತು ಯುಕ್ತಿಗಳಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣದ ವೃತ್ತಿವಿಶೇಷಗಳು ಎಂದು ಪೂರ್ವಪಕ್ಷ. ಅದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ಈ ಸೂತ್ರ..

ಸಿದ್ಧಾಂತಭಾಗ : ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಪ್ರಾಣವೃತ್ತಿಗಳಲ್ಲ. ಅವು ಸ್ವತಂತ್ರತತ್ತ್ವಗಳು. ಮುಂಡಕೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಹೀಗೊಂದು ವಾಕ್ಯವಿದೆ- ''ಏತಸ್ಮಾಜ್ಜಾಯತೇ ಪ್ರಾಣಃ ಮನಃ ಸರ್ವೇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ಚ।'' ಎಂದು.

ಇಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದ ಪ್ರಾಣ ಮನಸ್ಸು ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಜನಿಸಿದವು ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳೂ ಪ್ರಾಣಗಳಾಗಿದ್ದಿದ್ದರೆ ಈ ಶ್ರುತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣದ ಜೊತೆ ಪುನಃ ಅವುಗಳ ಉಲ್ಲೇಖ ವ್ಯರ್ಥ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ಎರಡು ತತ್ತ್ವಗಳು.

ವಸ್ತುತಃ, ಇಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಮನಸ್ಸನ್ನೂ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮನಸ್ಸೂ ಇಂದ್ರಿಯವಲ್ಲ ಎಂಬ ಆಕ್ಷೇಪ ಮಾಡಬಹುದು. ಆದರೂ ಏಕಾದಶ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಪುರಾಣ ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಾದುದರಿಂದ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಇಂದ್ರಿಯವೆಂದೇ ಪರಿಗಣಿಸಬಹುದು. ಇದರಂತೆ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣವನ್ನು ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಗುಂಪಿನಲ್ಲಿ ಯಾವ ಪ್ರಮಾಣಗಳೂ ಸೇರಿಸಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಣವನ್ನು ಇಂದ್ರಿಯವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ.

ಸೂತ್ರದ ಪದಶಃ ಅರ್ಥ : ಇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ತತ್ತ್ವಾಂತರಾಣಿ । ತದ್ವ್ಯಪದೇಶಾತ್ । ತೇ ಶ್ರೇಷ್ಠಾತ್ ಅನ್ಯತ್ರ (ಅವಶಿಷ್ಟಾಃ ಏಕಾದಶೇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ಇತ್ಯುಚ್ಯಂತೇ)

'ಏತಸ್ಮಾತ್ ಜಾಯತೇ ಪ್ರಾಣಃ ಮನಃ ಸರ್ವೇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ಚ' ಎಂಬ ಶ್ರುತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಕ್ಕಿಂತ ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಪ್ರಾಣಕ್ಕಿಂತಲೂ ಬೇರೆಯಾದ ತತ್ತ್ವಗಳು.

ಹೀಗೆ, ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನನ್ನು ಹೊರತುಪಡಿಸಿ ವಾಗಾದಿ ಹನ್ನೊಂದು ಪ್ರಾಣಗಳೇ ಇಂದ್ರಿಯಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಭಾಮತಿಯ ವಿಮರ್ಶೆ :

ಅದ್ವೈತಭಾಷ್ಯದ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಅದರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನರೂಪವಾದ ಭಾಮತೀಟೀಕಾ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ನಿರಾಕರಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂದು ಶ್ರೀ ವ್ಯಾಸತೀರ್ಥರು ಚಂದ್ರಿಕಾಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಭಾಮತೀ ಟೀಕೆಯಲ್ಲಿ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಮೂರು ದೋಷಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

1. ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದ 'ತತ್ತ್ವಾಂತರಾಣಿ' ಎಂಬ ಶಬ್ದವನ್ನು ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅಧ್ಯಾಹಾರ ಮಾಡಿ 'ಇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ತತ್ತ್ವಾಂತರಾಣಿ' ಎಂದು ಪ್ರತಿಜ್ಞಾ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ರಚಿಸಲಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿಲ್ಲದ ಶಬ್ದವನ್ನು ಅಧ್ಯಾಹಾರ ಮಾಡುವುದು ಅನುಚಿತ.

2. ಇದರ ಮುಂದಿನ ಸೂತ್ರ 'ಭೇದಶ್ರುತೇಃ' ಎಂದಿದೆ. 'ವಾಗಾದಿ ಇಂದ್ರಿಯ ಗಳಿಗಿಂತ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನನ್ನು ಪೃಥಕ್ಕಾಗಿ ಶ್ರುತಿಗಳಲ್ಲಿ ಉಲ್ಲೇಖಿಸಲಾಗಿದೆ' ಎಂದು ಆ ಸೂತ್ರಕ್ಕೆ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯಸಮ್ಮತವಾದ ಅರ್ಥ. ಪ್ರಕೃತಸೂತ್ರದಲ್ಲೂ 'ತದ್ವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಅದೇ ಅರ್ಥ. ಹೀಗೆ ದ್ವಿತೀಯ ಸೂತ್ರ ಮೊದಲು ಹೇಳಿದ್ದನ್ನೇ ಹೇಳುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಪುನರುಕ್ತ.

3. 'ತದ್ವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂಬಲ್ಲಿರುವ 'ತತ್' ಶಬ್ದದ ಮೊದಲು 'ಇಂದ್ರಿಯಾಣಿ' ಎಂಬ ಶಬ್ದವಿದೆ. ಅದನ್ನೇ 'ತತ್' ಶಬ್ದದಿಂದ ಪರಾಮರ್ಶೆ ಮಾಡುವುದು ಉಚಿತ. ಆದರೆ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ 'ತತ್' ಶಬ್ದದಿಂದ, ತಾವೇ ಅಧ್ಯಾಹಾರ ಮಾಡಿ ಕೊಂಡಿರುವ 'ತತ್ತ್ವಾಂತರಾಣಿ' ಎಂಬುದನ್ನು ಪರಾಮರ್ಶೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳ ಲಾಗಿದೆ. ಇದೂ ಅನುಚಿತ.

ಹೀಗೆ ಮೂರು ಅಸ್ವಾರಸ್ಯವನ್ನು ಭಾಮತೀಕಾರ ತೋರಿಸಿ ಶಾಂಕರ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕಿಂತಲೂ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ವೃತ್ತಿಕಾರ ಹೇಳಿದ ಅರ್ಥವೇ ಸಮಂಜಸವೆಂದು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾನೆ.

ವೃತ್ತಿಕಾರನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ :

'ಇಂದ್ರಸ್ಯ ಇದಂ ಇಂದ್ರಿಯಂ'. ಇಂದ್ರನೆಂದರೆ ಶರೀರಸ್ವಾಮಿಯಾದ ಆತ್ಮ. ಅವನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು ಇಂದ್ರಿಯ. ವಾಗಾದಿ ಹನ್ನೊಂದು ಇಂದ್ರಿಯಗಳಂತೆ ಪ್ರಾಣನೂ ಆತ್ಮನಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಣನೂ ಇಂದ್ರಿಯ ಎಂದು ಪೂರ್ವಪಕ್ಷ. ಸೂತ್ರ ಅದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರರೂಪವಾಗಿದೆ-

ಇಂದ್ರಿಯಾಣಿ ಶ್ರೇಷ್ಠಾತ್ ಅನ್ಯತ್ರ । ತದ್ವ್ಯಪದೇಶಾತ್।
ತೇನ= ಇಂದ್ರಿಯಶಬ್ದೇನ । ತೇಷಾಮೇವ ವ್ಯಪದೇಶಾತ್.

ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣ ಇಂದ್ರಿಯವಲ್ಲ, ವಾಗಾದಿಗಳೇ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು. ಏಕೆಂದರೆ, ಶ್ರುತಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೂ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿಯ ಶಬ್ದವನ್ನು ಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡಿದ ಸಂದರ್ಭಗಳಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇಂದ್ರಿಯ ಶಬ್ದ ರೂಢವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಬೇಕೇ ಹೊರತು ಅದನ್ನು ಯೌಗಿಕವನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದು ಪ್ರಾಣವನ್ನೂ ಇಂದ್ರಿಯವೆಂದು ಹೇಳಬಾರದು.

ಹೀಗೆ ಭಾಮತೀಕಾರ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸಿ ವೃತ್ತಿಕಾರನ ಮತವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಭಾಮತಿಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವಾದ ವೇದಾಂತಕಲ್ಪತರು- 'ಹೇಗೆ ವಾರ್ತಿಕಕಾರನಿಗೆ ಭಾಷ್ಯದುರುಕ್ತಿಚಿಂತಾದಲ್ಲಿ ಅಧಿಕಾರವಿದೆಯೋ ಅದರಂತೆ ಟೀಕಾಕಾರನಿಗೂ ಅಧಿಕಾರವಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಾಮತೀಕಾರನ ಭಾಷ್ಯವಿಮರ್ಶೆ ಸರಿಯಾಗಿದೆ' ಎಂದು ಭಾಮತಿಯ ವಿಮರ್ಶೆಯನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತದೆ.

ಆದರೆ 'ವೇದಾಂತಕಲ್ಪತರು' ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಕ್ಕೆ ಟಿಪ್ಪಣಿಯಾದ ಕಲ್ಪತರು ಪರಿಮಲದಲ್ಲಿ ಭಾಮತೀಕಾರ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿದ ದೋಷಗಳಿಗೆ ಹೀಗೆ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ-

1. ಭಾಷ್ಯಕಾರರು ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದ ಯಾವ ಪದವನ್ನೂ ಅಧ್ಯಾಹಾರ ಮಾಡಿಲ್ಲ. ಅವರು ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ 'ತತ್ತ್ವಾಂತರಾಣಿ' ಎಂಬ ಪದ 'ಅನ್ಯತ್ರ ಶ್ರೇಷ್ಠಾತ್' ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಪದಗಳ ಭಾವಾರ್ಥ. 'ಶ್ರೇಷ್ಠಾತ್ ಅನ್ಯತ್ರ' ಎಂದರೆ 'ಶ್ರೇಷ್ಠಾತ್ ಅನ್ಯೇ' ಎಂದರ್ಥ. ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ತತ್ತ್ವಗಳು ಎಂದೇ ಅದರ ಅರ್ಥ. ಹೀಗೆ ಮೊದಲನೆಯ ದೋಷವಿಲ್ಲ.

2. ಮುಂದಿನ ಸೂತ್ರ ಪುನರುಕ್ತ ಎಂಬ ದೋಷವೂ ಸರಿಯಲ್ಲ. ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿರುವ 'ತದ್ವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ 'ಭೇದವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂದು ಅರ್ಥವಲ್ಲ. 'ಉತ್ಪತ್ತಿವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂದರ್ಥ. 'ಏತಸ್ಮಾತ್ ಜಾಯತೇ ಪ್ರಾಣಃ' ಎಂಬ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಿದೆಯಾದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಾಣ ಇಂದ್ರಿಯವಲ್ಲ ಎಂದು ಭಾವ.

ಆದರೆ ಆ ಶ್ರುತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣನಿಗೂ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಹೇತು ವ್ಯಭಿಚಾರಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಹೇತುವಿನಲ್ಲಿ 'ಶ್ರೇಷ್ಠಾದನ್ಯತ್ರ' ಎಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಆಗ, 'ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಣ ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಒಂದೇ ತತ್ತ್ವಗಳಲ್ಲ. ಅವೆರಡೂ ಒಂದೇ ತತ್ತ್ವಗಳಾಗಿದ್ದಿದ್ದರೆ ಅವೆರಡಕ್ಕೆ ಪೃಥಕ್ಕಾಗಿ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಬೇಕಾಗಿರಲಿಲ್ಲ' ಎಂದು ಹೇತುವನ್ನು ಹೇಳಿದಂತಾಗುತ್ತದೆ.

ಹೀಗೆ ಮುಂದಿನ ಸೂತ್ರದೊಂದಿಗೆ ಪೌನರುಕ್ತ್ಯವೂ ಇಲ್ಲ.

3. 'ತದ್ವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂಬಲ್ಲಿರುವ ತತ್‌ಶಬ್ದದಿಂದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು – ಅಪ್ರಕೃತವಾದುದರಿಂದ – ಪರಾಮರ್ಶೆ ಮಾಡುವುದು ಹೇಗೆ? ಎಂಬ ಆಕ್ಷೇಪ ಬರಬಹುದು. ಅದಕ್ಕೆ ಹೀಗೆ ಸಮಾಧಾನ – 'ನ ವಿಯದಶ್ರುತೇಃ' ಎಂಬ ಎರಡನೆಯ ಅಧ್ಯಾಯದ ಮೂರನೆಯ ಪಾದದ ಆರಂಭದ ಸೂತ್ರ 'ತಥಾ ಪ್ರಾಣಾಃ' (2-4-1) 'ಶ್ರೇಷ್ಠಶ್ಚ' (2-4-8) ಮೊದಲಾದ ಈ ಪಾದದ ಸೂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಉತ್ಪತ್ತಿಯು ಪ್ರಕೃತವೇ ಆಗಿದೆ.

ಅಥವಾ, 'ಏತಸ್ಮಾತ್ ಜಾಯತೇ ಪ್ರಾಣಃ' ಎಂಬ ವಿಷಯವಾಕ್ಯದಲ್ಲಿ

ಪ್ರಕೃತವಾದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯನ್ನು ತಚ್ಛಬ್ದದಿಂದ ಪರಾಮರ್ಶ ಮಾಡಬಹುದು. 'ತಥಾ ಪ್ರಾಣಾಃ' ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆಯೇ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಅನೌಚಿತ್ಯವೇನೂ ಇಲ್ಲ.

ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಮಾನ್ಯತೀರ್ಥರಿಂದ ಶಾಂಕರಭಾಷ್ಯದ ವಿಮರ್ಶೆ -

ಭಾಮತೀಕಾರ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಹೇಳಿದ ದೋಷವನ್ನು ಪರಿಮಲ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಪರಿಹರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಆ ಪರಿಹಾರ ಸಮರ್ಪಕವಾಗಿಲ್ಲ.

1. ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ''ಅನ್ಯತ್ರ ಶ್ರೇಷ್ಠಾತ್'' ಎಂಬ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ''ಶ್ರೇಷ್ಠಾತ್ ಅನ್ಯತ್ರ- ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನಿಗಿಂತ ಇತರವಾದ ತತ್ತ್ವಗಳು'' ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಮಾಡಿ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿರುವ ''ತತ್ತ್ವಾಂತರಾಣಿ'' ಎಂಬ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಭಾಗ ಸೂತ್ರಲಭ್ಯವಾಗಿದೆ ಎಂದು ಪರಿಮಳಗ್ರಂಥದ ಪರಿಹಾರ. ಇದಕ್ಕೆ ಎರಡು ದೋಷಗಳಿವೆ.

ಅ) 'ಅನ್ಯತ್ರ' ಶಬ್ದಕ್ಕೆ 'ಬೇರೆ ಕಡೆಯಲ್ಲಿ' ಎಂಬ ಅರ್ಥವೇ ಮುಖ್ಯಾರ್ಥ. 'ಬೇರೆಯದು' ಎಂದು ಅದಕ್ಕೆ ಅರ್ಥವಿಲ್ಲ. 'ಅನ್ಯ' ಎಂದರೆ 'ಬೇರೆಯದು' 'ಇತರ' ಎಂದರ್ಥ. ಆದರೆ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ 'ಅನ್ಯೇ' ಎಂಬ ಶಬ್ದವಿಲ್ಲ. 'ಅನ್ಯತ್ರ' ಎಂಬ ಶಬ್ದವಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ 'ಅನ್ಯೇ' ಎಂದು ಅರ್ಥಮಾಡುವುದು ಸರಿಯಲ್ಲ.

ಆ) 'ಅನ್ಯತ್ರ' ಶಬ್ದಕ್ಕೆ 'ಅನ್ಯೇ' ಎಂದು ಅರ್ಥ ಹೇಳಿದರೂ ಅದರಿಂದ 'ತತ್ತ್ವಾಂತರಾಣಿ' ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಸಿಗುವುದಿಲ್ಲ. ಶಾಂಕರ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಪ್ರಾಣನ ವೃತ್ತಿವಿಶೇಷಗಳು ಎಂದು ಪೂರ್ವಪಕ್ಷ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಸಿದ್ಧಾಂತದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ನಿರಾಕರಣೆ ಮಾಡಬೇಕಾದರೆ ಪ್ರಾಣ ತತ್ತ್ವಕ್ಕಿಂತ ಇಂದ್ರಿಯಗಳು ಅತ್ಯಂತ ಭಿನ್ನ ಅಂದರೆ ಅವೆರಡಕ್ಕೆ ಭೇದಾಭೇದ ಇಲ್ಲ ಎಂದೇ ಸಾಧನೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಕೇವಲ ಭೇದವನ್ನು ಪೂರ್ವಪಕ್ಷಿಗಳೂ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. 'ಪ್ರಾಣನ ವೃತ್ತಿ ಇಂದ್ರಿಯ'ವಾದರೂ ಇಂದ್ರಿಯ ಪ್ರಾಣನಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವೆನ್ನುವುದು ಪೂರ್ವಪಕ್ಷಿಗೂ ಸಮ್ಮತ. ಏಕೆಂದರೆ, ವೃತ್ತಿ ಮತ್ತು ವೃತ್ತಿಮತ್‌ಗಳಿಗೆ ಭೇದವೂ ಇದೆ ಎಂದು ಭಾಮತೀಕಾರ ಇದೇ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಸಿದ್ಧಾಂತಿಗಳು ಅವೆರಡಕ್ಕೆ ಕೇವಲ ಭೇದವನ್ನು ಸಾಧನೆ ಮಾಡಿದರೆ ಸಾಲದು. ಅತ್ಯಂತ ಭೇದವನ್ನು ಸಾಧನೆ

ಮಾಡಬೇಕು. ಅದಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಭಾಷ್ಯಕಾರರು 'ತತ್ತ್ವಾಂತರಾಣಿ' ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಅಧ್ಯಾಹಾರ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ 'ಶ್ರೇಷ್ಠಾದನ್ಯತ್ರ' ಎಂಬ ಸೂತ್ರಪದಗಳು 'ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನಿಗಿಂತ ಬೇರೆ' ಎಂದಿಷ್ಟೇ ಹೇಳುತ್ತವೆ; 'ತತ್ತ್ವಾಂತರಾಣಿ' ಎಂಬ ಅಂಶವನ್ನು ಅಧ್ಯಾಹಾರ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲೇಬೇಕು. ಇದನ್ನು 'ನ್ಯಾಯನಿರ್ಣಯ' ಎಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದೆ- 'ಸೂತ್ರಾದ್ ಬಹಿರೇವ ಪ್ರತಿಜಾನೀತೇ - ಏವಮಿತಿ' ಹೀಗೆ ಭಾಮತೀಕಾರ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಹೇಳಿದ ದೋಷ ಸರಿಯಾಗಿದೆ.

2. 'ತದ್ವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಹೇತುವಾಚಕ ಪದಕ್ಕೆ 'ಉತ್ಪತ್ತಿವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂಬ ಅರ್ಥವೇ ಭಾಷ್ಯಕಾರರಿಗೆ ವಿವಕ್ಷಿತ. ಹೊರತು, 'ತತ್ತ್ವಾಂತರತ್ವವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂಬ ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ, ಸೂತ್ರ ಪುನರುಕ್ತವಲ್ಲ ಎಂದು ಪರಿಮಲಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಭಾಮತೀಕಾರನ ಎರಡನೆಯ ದೋಷವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿಲ್ಲ. 'ವ್ಯಪದೇಶಭೇದಾತ್' ಎಂಬುದನ್ನು 'ಪೃಥಕ್ ಪ್ರಾಣೋ ವ್ಯಪದಿಶ್ಯತೇ, ಪೃಥಕ್ ಚ ಇಂದ್ರಿಯಾಣಿ' ಎಂದು ಭಾಷ್ಯ ವಿವರಿಸಿದೆ. ಇದರಿಂದ 'ತತ್ತ್ವಾಂತರತ್ವವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂಬ ಅರ್ಥವೇ ಸ್ಫುಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೊರತು, ಪರಿಮಲಗ್ರಂಥ ಹೇಳಿದ ಅರ್ಥವಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಿಮಲ ಹೇಳಿದ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಇದೆ ಎಂದು ಹೇಳಿದರೆ ವಿವಕ್ಷಿತವಾದ ಅರ್ಥದ ಅನುಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ಅವಿವಕ್ಷಿತವಾದ ಅರ್ಥದ ಉಕ್ತಿ ಎಂಬ ದೋಷ ಬರುತ್ತದೆ.

'ಭಾಷ್ಯರತ್ನಪ್ರಭಾ' ಎಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ 'ತತ್ತ್ವಾಂತರತ್ವವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂಬ ಅರ್ಥವೇ ಭಾಷ್ಯಕಾರರಿಗೆ ಸಮ್ಮತವೆಂದು ಹೇಳಿದೆ- 'ತದ್ವ್ಯಪದೇಶಾತ್ ಇತ್ಯತ್ರ ತಚ್ಛಬ್ದಃ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾತಾನ್ಯತ್ವಂ ಪರಾಮೃಶತಿ'. ಹೀಗೆ ಭಾಮತೀಕಾರ ಹೇಳಿದ ಎರಡನೆಯ ದೋಷವನ್ನೂ ಪರಿಹಾರ ಮಾಡಲು ಬರುವುದಿಲ್ಲ.

3. ಇದರಿಂದ 'ತದ್ವ್ಯಪದೇಶಾತ್' ಎಂಬ ಸಮಸ್ತಪದದಲ್ಲಿರುವ 'ತತ್' ಶಬ್ದದಿಂದ ಅಧ್ಯಾಹೃತ ಪರಾಮರ್ಶ ಎಂಬ ದೋಷವೂ ಅನಿವಾರ್ಯ ಎಂಬುದೂ ಸ್ಪಷ್ಟ.

ಹೀಗೆ ಭಾಮತಿಕಾರ ಹೇಳಿದ ಮೂರೂ ದೋಷಗಳು ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಇವೆ.

A DISPUTE AMONGST ADVAITA PROTOGONISTS

In the Brahma Suthra 2 – 4 – 17 - "त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्", it has been concluded by Acharya Madhva that Twelve sensory deities headed by speech etc. do not include Mukhya Prana. The interpretation follows from the Suthra wording itself – श्रेष्ठादन्यत्र – leaving Mukhya Prana who is superior, ते इन्द्रियाणि – other pranas such as speech etc are Senses. तद्व्यप-देशाद् – as it has been stated thus: A quote from Brihath samhitha says:

श्रोत्रादीनि तु पञ्चैव तथा वागादिपञ्चकम् ।
मनोबुद्धिसहायानि द्वादशैवेन्द्रियाणि तु ॥

Samkara Acharya interprets the same suthra as follows: The Purvapaksha or initial position that will be examined and rejected is – Just as Apana, Vyana etc. are different forms (Vritthi) of Mukhya Prana, it can be said that the Indriyas (Senses) like Speech etc are also his forms. The Brihadaranyaka Upanishath (1 – 5 – 21) says - हन्तास्यैव सर्वे रूपमसाम इति ते एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । Here the senses have discussed amongst themselves that they should take the form of Mukhya Prana. This supports the position that the senses are pranas themselves. There is also a logical reasoning for this. Both Senses and Mukhya Prana are called by the name Pranas. If the Senses are not different forms of Mukhya Prana, we will have to conclude that the word used to describe both of them (Prana) has multiple meanings. Or it can be argued that one of them can be given the main meaning (Mukhyartha) while the other is given the meaning as a Lakshanika to avoid the problem of multiple

meanings. But, all this is unnecessary, if it is considered that Mukhya Prana is also a Sense. Samkara argues that as this Purvapaksha is supported by both the Shruthi (Brihadaranyaka U.) and Yukthi (logic), it has to be properly refuted to establish the Siddhantha – this is done by the Suthra as follows :-

There is a statement in Mandukyopanishad – एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि च । – which means that from the Supreme Being, Prana, Mind and the senses were born. If the senses were only some of the forms of Prana, they would not have been mentioned separately. Here, it can be argued that as Manas (mind) has also been mentioned separately, it can not also be classified as a Sense, where it is normally done in this manner. But this objection is overruled as the inclusion of the mind as a Sense is extensively done in a large number of texts. But Mukhya Prana has not been thus included in the list of senses. Thus, Samkara Acharya concludes that the Suthra must be interpreted as – इन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि - the senses are different entities, तद्व्यपदेशाद् - As it has been so stated in the Shruthi– "एतस्माज्जायते.....", the Senses are different from Mukhya Prana – ते श्रेष्ठादन्यत्र (अवशिष्टाः) इन्द्रियाणीत्युच्यन्ते ।

This comment of Advaitha Bhashya by Samkara Acharya has been rejected by a famous Advaitha commentator himself in Bhaamathi – as stated by Sri Vyasa Tirtha in Thathparya Chandrika. The position is argued thus:

1. Samkara's interpretation needs the addition (Adhyahara) of the word तत्त्वान्तराणि in the Suthra (which is not there and is needed to give the specific meaning). Thus the composer of the Suthra is assumed to have intended to prove that the Senses are Thathvaanthara or different entities. This kind of assumption is baseless.

2. The next Suthra – "भेदश्रुतेः" is interpreted by Samkara Acharya himself as meaning that Mukhya Prana is referred to as separate from the senses. The same meaning is also being given to the word तद्व्यपदेशात् in the present Suthra. Thus, one has to assume that the Suthra composer has repeated himself.

3. Further the word तद् in Thadvyapadeshath should normally refer to the previous word इन्द्रियाणि, which occurs in the Suthra itself previously. But Samkara assumes that it actually refers to "तत्त्वान्तराणि" which is a word which he has added to the Suthra.

Thus, there are three serious defects in the interpretation given by Samkara to the Suthra according to Bhaamathi, rendering this interpretation invalid.

The author of Bhamathi concludes that the more ancient interpretation of Vritthikara is more appropriate for the Suthra. He has argued thus: Indriya is "इन्द्रस्येदम्" (Yaugikartha – meaning derived from the component words) – belonging to the owner of the body – Soul. Prana is also related to the Soul. Hence, like the eleven Indriyas, Prana also should be included as a sense. The Suthra is answering the Purvapaksha as follows – इन्द्रियाणि श्रेष्ठादन्यत्र । तद्व्यपदेशात् - तेन इन्द्रियशब्देन तेषामेव व्यपदेशात् – the senses like speech etc are different from Mukhya Prana as no where in the shruthi has Mukhya Prana been called Indriya. Therefore, the meaning of the word Indriya should be based on Rudha (repeated usage in practice) and not based on Yaugika (derived from component words).

There is a further commentary Vedanthakalpatharu who supports Bhaamathi arguing that a commentator has the right

to point out defects in the original and show the correct interpretation.

But, the next stage of sub-commentary (Tippani) Kalpatharuparimala on Vedanthakalpatharu differs from Bhamathi and tries to explain away the defects shown in Samkara's Bhashya as follows:

1. Samkara Acharya has not added the words Thathvaantharaani at all. This meaning is derived from the words occurring in the Suthra itself – अन्यत्र श्रेष्ठात् - which refers to the Indriyas being different from Mukhya Prana.

2. The defect of repetition of the same meaning in the next suthra is also not there. The words in the Suthra – तद्व्यपदेशात् does not mean भेदव्यपदेशात् – meaning - the difference having been mentioned, but "उत्पत्तिव्यपदेशात्" – creation being mentioned in the Upanishath – "एतस्माज्जायते प्राणः". As the senses are described as having been born, Mukhya Prana is not a sense. But it can be argued that the same shruthi states that Mukhya Prana is also born. Thus the Hethu or the logical reason given will become overpervasive and fail to conclude the desired result (Vyabhichara). To avoid this problem, we will have to add the words "श्रेष्ठादन्यत्र" – leaving out Mukhya Prana. Further as the creation of Mukhya Prana and Senses have been stated separately, they are not the same entity. There is thus no repeatition with the next suthra.

3. If it is argued that the reference to creation (Uthpatthi) by the word Thath in Thadvyapadeshath is not relevant here, it is replied that in the Suthra "न वियदश्रुतेः" (2 – 3 – 1) and "तथा प्राणाः" (2 – 4 –1), "श्रेष्ठश्च" (2 – 4 - 8) Creation is referred to

and hence the reference by the word Thath is relevant. Alternatively it can be argued that in the subject text "Yethasmath jaayathe Pranah", the creation is already referred and is referred to by the word Thath. Such a treatment has also been done in the suthra – "तथा प्राणाः".

REVIEW OF SHANKARA BHASHYA BY SRI 108 VIDYAMANYA TIRTHA

The defects pointed out by the author of Bhaamathi have been answered by the commentator who has written Kalpatharu Parimala. But these answers are not satisfactory.

1. The point raised that the word "तत्त्वान्तराणि" has been added without proper justification to the Suthra by Shankara has been answered by stating that the words "अन्यत्र श्रेष्ठात्" can be understood as "श्रेष्ठात् अन्यत्र" meaning that the Senses are other than Mukhya Prana. Thus the word Thathvaantharaani is already implied in the Suthra itself.

This explanation has two errors :

i. The word "अन्यत्र" means "else where" as it's main meaning. It does not mean "some thing else", which is conveyed by the word "अन्य". If this meaning was to be conveyed by the author of the Suthras, he would have written "अन्ये" (in plural) and not "अन्यत्र". This forced interpretation of the Suthra word Anyathra is not correct.

ii. Even if we were to accept this forced interpretation, the interpretation meant by the word "तत्वान्तराणि" in the Bhashya is not obtained. Shankara Bhashya has considered a Purvapaksha that the Senses are Vritthivisheshas (su-

perficial modifications) of Mukhya Prana. If this has to be rejected in the Siddhantha, it will have to be proved that these are essentially different and thus there is no भेदाभेद between them. Simple difference (केवलभेद) is accepted in Purvapaksha also. Even if the Sense is a वृत्ति of Mukhya Prana, it can be different according to Purvapaksha. This is because वृत्ति and वृत्तिमत् are different, as stated by the author of Bhaamathi in the same section. Therefore, what is necessary for establishing the Siddhantha is not simple difference (केवलभेद), but difference in Essence itself (Athyantha Bheda). It is for this reason, the author of the Bhashya has added the word Thathvaantharaani to the Suthra to interpret it according to the Siddhantha. But the words in the Suthra "श्रेष्ठादन्यत्र" only state श्रेष्ठादन्ये (even accepting this interpretation) – different from Mukhya Prana. The meaning given by the word तत्वान्तराणि – other entities is not still stated by the Suthra and hence this word has to be added. Thus the defect pointed out by Bhaamathi to the Shankara Bhashya is still there. This is also clarified by the commentary "Nyaya Nirnaya – which says – "सूत्राद् बहिरेव प्रतिजानीते - एवमिति ॥

2. The word "तद् व्यपदेशात्" in the Suthra which indicates the Hethu (reason – based on which the Suthra gives its conclusion) is to be interpreted as "उत्पत्तिव्यपदेशात्" in accordance with the desire of the Bhashyakara (Shankara) and not "तत्वान्तरत्व-व्यपदेशात्". Hence, there is no repetition of the same conclusion in the next Suthra. This is the answer given by Parimala to the other defect pointed out in Bhaamathi. But

this interpretation is not clear in the Shankara Bhashya itself. The word Vyapadeshabhedaath has been explained as "पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते; पृथक् चेन्द्रियाणि" in the Bhashya. This clarifies that the Bhashyakara meant "तत्वान्तरत्वव्यपदेशात्" only. If the meaning given in Parimala is forced on the Bhashya statement, it will attract the two defects of विवक्षितार्थानुक्ति – non-statement of the meaning intended by the Bhashyakara and अविवक्षितार्थोक्ति– statement of some thing not acceptable to the original author.

The Commentary "Bhashya rathna prabhaa" has also stated that "तत्वान्तरत्वव्यपदेशात्" is the meaning acceptable to the author of the Bhashya – "तद्व्यपदेशादित्यत्र तच्छब्दः प्रतिज्ञातान्यत्वं परामृशति ।" – which is the second defect, stated in Bhaamati. This has also not been answered .

3. The word component 'तत् in तद् व्यपदेशात् (hethu vachaka) is also referring to an entity which is not in the Suthra at all, but is added (Adhyaahaara). Thus the defect of "अध्याहृत-पदार्थपरामर्श" is also clearly there, which can not be answered at all.

It is therefore concluded that all the 3 defects pointed out by Bhaamathi are there in the Shankara Bhashya and the attempt made by Parimala to answer them is a complete failure.

*****

॥ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ॥

(अष्टमाधिकरणम्)

॥ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥
॥१-४-१७ ॥

मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः। तत्रेदमपरं सन्दिह्यते। किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित्तत्त्वान्तराणीति। किं तावत्प्राप्तम्? मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति। कुतः? श्रुतेः। तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान्सन्निधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति- 'हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' (बृ.१-५-२१) इति।

प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः। इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत, एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा लाक्षणिकत्वमापद्येत। तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्चवृत्तय एवं वागाद्या अप्येकादशेति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः- तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति। कुतः? व्यपदेशभेदात्। कोऽयं व्यपदेशभेदः? ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठं

वर्जयित्वावशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते । श्रुतावेवं व्यपदेशदर्शनात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मु.२-१-३) इति ह्येवंजातीयकेषु पृथक्प्राणो व्यपदिश्यते पृथक्चेन्द्रियाणि ।

ननु मनसोऽप्येवं सति वर्जनमिन्द्रियत्वेन प्राणवत्स्यात्; 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथग्व्यपदेशदर्शनात् । सत्यमेतत्; स्मृतौ त्वेकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत् सङ्गृह्यते । प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्ध-मस्ति । व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्ष उपपद्यते । तत्वैकत्वे तु स एवैकः सन्प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात्तत्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥ १७ ॥

कुतश्च तत्वान्तरभूताः? ॥ **भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥**

भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते, 'ते ह वाचमूचुः' (बृ.१-३-२)इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्य-स्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम् 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः' इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात् । तथा 'मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत' इत्येवमाद्या अपि भेद-श्रुतय उदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥ १८ ॥

भामती -

।। त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ।। १७ ।।

मा भूत् प्राणो वृत्तिरिन्द्रियाणाम् । इन्द्रियाण्येवास्य ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति । तद्भावाभावानुविधायिभावाभावत्वमिन्द्रियाणां श्रुत्यनुभवसिद्धम् । तथा च प्राणशब्दस्यैकस्यान्याय्यमनेकार्थत्वं न भविष्यति; वृत्तीनां वृत्तिमतस्तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्त्वान्तरत्वे त्विन्द्रियाणां प्राणशब्दस्यानेकार्थत्वं प्रसज्येत, इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वं वा । न च मुख्यसम्भवे लक्षणा युक्ता; जघन्यत्वात् । न च भेदेन व्यपदेशो भेदसाधनम्; 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिर्मनसोऽपीन्द्रियेभ्योऽस्ति भेदेन व्यपदेश इत्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्गः । स्मृतिवशात्तु तस्येन्द्रियत्वे इन्द्रियाणामपि प्राणाद्भेदेन व्यपिदिष्टानामप्यस्ति प्राणस्वभावत्वे 'हन्त अस्यैव रूपमसाम' इति श्रुतिः । तस्मादुपपत्तेः श्रुतेश्च प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न तत्त्वान्तराणीति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्त उच्यते - मुख्यात् प्राणात्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि, तत्र तत्र भेदेन व्यपदेशात्, मृत्युप्राप्ताप्राप्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गश्रुतेः, अर्थक्रियाभेदाच्च । देहधारणं हि प्राणस्य क्रियार्थालोचनमनने चेन्द्रियाणाम् । न च तद्भावाभावानुविधानं

तद्वृत्तितामावहति; देहेन व्यभिचारात्। प्राणादयो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो न च देहात्मानः। यापि च प्राणरूपतामिन्द्रियाणामभिदधाति श्रुतिः, तत्रापि पौर्वापर्यालोचनायां भेद एव प्रतीयत इत्युक्तं भाष्यकृता। तस्माद्बहुश्रुतिविरोधात् पूर्वापरविरोधाच्च प्राणरूपताभिधानमिन्द्रियाणां प्राणायत्ततया भाक्तं गमयितव्यम्। मनसस्त्विन्द्रियत्वे स्मृतेरवगते क्वचिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादानं गोबलीवर्दन्यायेन। अथवा इन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयत्वान्मनसस्तु त्रैकाल्यगोचरत्वाद्भेदेनाभिधानम्। न च प्राणे भेदव्यपदेशबाहुल्यं तथा नेतुं युक्तम्, प्राणरूपताश्रुतेश्च गतिर्दर्शिता। तथा ज्येष्ठे प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु ततस्तत्त्वान्तरेषु लाक्षणिकः प्राणशब्द इति युक्तम्। न च मुख्यत्वानुरोधेनावगतभेदयोरैक्यं युक्तम्; मा भूद्गङ्गादीनां तीरादिभिरैक्यमिति।

अन्ये तु भेदशब्दाध्याहारभिया भेदश्रुतेश्चेति पौनरुक्त्यभिया च तच्छब्दस्य चानन्तरोक्तपरामर्शकत्वादन्यथा वर्णयाञ्चक्रुः। किमेकादशैव वागादय इन्द्रियाण्याहो प्राणोऽपीति विशये 'इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं' तथा च वागादिवत् प्राणस्यापीन्द्रलिङ्गतास्ति। न च रूपादिविषयालोचनकरणतेन्द्रियता, आलोकस्यापीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्भौतिकमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रियमिति वागादिवत्प्राणोऽपीन्द्रियमिति

प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते- इन्द्रियाणि वागादीनि श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र । कुतः? तेनेन्द्रियशब्देन तेषामेव वागादीनां व्यपदेशात् । न हि मुख्ये प्राण इन्द्रियशब्दो दृष्टचरः । इन्द्रलिङ्गता तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं यथा गच्छतीति गौरिति । प्रवृत्तिनिमित्तं तु देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकरणत्वम्। इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यद्देहानुग्रहोपघाताभ्यां तदनुग्रहोपघातौ । तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्माद्रूढेर्वागादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति सिद्धम् । भाष्यकारीयं त्वधिकरणं भेदश्रुतेरित्यादिषु सूत्रेषु नेयम् ।। १७ ।। १८ ।। १९ ।। इत्यष्टममिन्द्रियाधिकरणम् ।।

वेदान्तकल्पतरुः -

।। त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ।। १७ ।।

सत्सु इन्द्रियेषु तदधिष्ठातृचिन्ता, तान्येव तु न मुख्यप्राणवृत्तिव्यतिरेकेण सन्तीति शङ्कते - **मा भूदिति** ।। **तद्भावेति** ।। तस्य प्राणभावाभावावनुविधायिनावनुसरणशीलौ भावाभावौ येषां तानीन्द्रियाणि तथा तत्त्वादित्यर्थः । **प्राणशब्दस्येति** ।। तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इतीत्यस्येत्यर्थः । एतस्माज्जायते इत्यादिव्यपदेशो न भेदसाधनमिति योजना । तत्र हेतुः **मनसोऽपीति** ।। तस्मिन्नेव वाक्ये मनः

सर्वेन्द्रियाणीति भेदव्यपदेशान्मनसोऽप्यनिन्द्रियत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । **स्मृतिवशादिति ॥** मनःषष्ठानीन्द्रियाणीति स्मृतिः । हन्त इदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्य रूपमसाम भवेमेति प्राणसंवादे इन्द्रियाणामुक्तिः । मृत्युर्वागादीनां स्वविषयासङ्गः सोऽसुरशब्देन भाष्ये उक्तः । **मृत्युप्राप्तेति ॥** श्रूयते हि यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत्कल्याणं वदति तदात्मन इत्यादिना वागादीनां विषयासङ्गवत्त्वं संश्राव्य तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमेऽथेममेव नाप्नोद्योयं मध्यमः प्राण इति । **अर्थक्रियाभेदाच्चेति ॥** अर्थालोचनं बाह्येन्द्रियाणामर्थक्रिया, मनसो मननम् ।

भाष्यकारैर्हि तत्त्वान्तराणीति भेदवाचकं तत्त्वान्तरशब्दं सूत्रेऽध्याहृत्य प्राणात्तत्त्वान्तराणि वागादीनीति प्रतिज्ञां रचयित्वा, तद्व्यपदेशाद् भेदव्यपदेशादिति हेतुं व्याख्याय, तत्साधनार्थं सूत्रशेषो योजितः । **अन्यत्र श्रेष्ठात्** श्रेष्ठं मुक्त्वा ये प्राणास्त इन्द्रियाणि इन्द्रियशब्देनोक्ताः श्रुतौ, अतः प्राणासम्भवीन्द्रियशब्दवाच्यत्वादिन्द्रियाणि प्राणात्तत्त्वान्तराणीत्यर्थ इति । तत्राऽपरितोषं दर्शयन् व्याख्यान्तरमाह- **अन्ये त्विति ॥** न केवलमध्याहारापेक्षत्वात् प्रतिज्ञोक्तिरयुक्ता, हेतूक्तिरपि पौनरुक्त्यादयुक्तेत्याह- **भेदश्रुतेश्चेति ॥** यदि तद्व्यदेशादितीन्द्रियाणां प्राणाद् भेदव्यपदेशादित्यर्थः, तर्ह्युत्तर-सूत्रे स एव हेतुर्विवक्षित इति पुनरुक्तिरित्यर्थः ।

ननु प्राणा इतीन्द्रियाणीति च संज्ञाभेदस्तद्व्यपदेशादित्युक्तः, प्रकरणभेदस्तु भेदश्रुतेरित्युक्त इत्यपौनरुक्त्यम्, प्रकरणभेदश्च भाष्ये प्रकटित इति, उच्यते; यदीन्द्रियशब्दः प्राणशब्देनापुनरुक्तः सन्प्राणादन्यत्किञ्चिद्वक्तीति विवक्षितं; तर्हि प्राणवृत्तीनामिन्द्रियाणां प्राणादन्यत्वात् सिद्धसाधनम् । अथ स्वतन्त्रं वक्तीति, न तर्हि संज्ञाभेदः संज्ञिस्वातन्त्र्यव्याप्तः प्राणाप्राणवृत्तिशब्दयोरेव व्यभिचारात् । अत एव संज्ञाभेदं जानन्नेव तदप्रयोजकतां मन्वानो निबन्धात्तद्व्यपदेशं विवृण्वन् मृत्युप्राप्ताप्राप्तत्वेत्यादिना प्रकरणभेदमेव वर्णयाम्बभूव । तत उभयत्रायमेव वक्तव्यस्तथा च पुनरुक्तिरित्यभिप्रायः ।

किञ्चास्यां व्याख्यायां तद्व्यपदेशादित्यत्रत्यस्तच्छब्दस्तत्त्वान्तराणीति प्रतिज्ञागतमध्याहृतपदार्थं परामृशेन्न साक्षादुक्तम् । स्वव्याख्यायां त्वेकादशप्राणानामिन्द्रियत्वप्रतिज्ञानादिन्द्रियपदार्थमनन्तरोक्तं परामृशतीति लाभमाह- **तच्छब्दस्य चेति** ।। नन्विन्द्रियशब्दश्चक्षुरादिषु रूढः कथं प्राणे वर्त्स्यतीत्यत आह- **इन्द्रस्येति** ।। जीवभावमापन्नस्येत्यर्थः । स्मरति स्म हि भगवान् पाणिनिः 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वेति' । इन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थाल्लिङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घच्प्रत्ययो भवति । घस्यायनादिसूत्रेण इयादेशः । चकारश्चित इत्यन्तोदात्तार्थः । अस्मादेव

तृतीयासमर्थादिन्द्रेण दृष्टमित्याद्यर्थे प्रत्ययो योज्यः । अत एव रूढौ सत्यां व्युत्पत्तिशङ्कैव नास्तीति केशवोक्तमसाधु । स्मृति-दर्शनात् शङ्कोपपत्तेरिति । भौतिकमित्युक्ते देहस्यापीन्द्रियत्वं स्यादितीन्द्रलिङ्गत्वोक्तिः । न हि सुषुप्तौ देहमात्रम् इन्द्रमनु-मापयति । यदि प्राणो न स्याद् इन्द्रलिङ्गत्वमज्ञानादेरप्यस्तीति भौतिकग्रहणम् । इन्द्रियत्वजातिव्यञ्जकमाह- **देहाधिष्ठानत्वे इति ।।** तद्गोलकेषु देहशब्दः । **तस्माद्रूढेरिति ।।** रूढस्यैवेन्द्रिय-शब्दस्य स्वरसिद्ध्यर्थं पाणिनिर्व्युत्पत्तिमन्वशादत एव चानिय-मप्रदर्शनम् । व्युत्पन्नेषु पाचकादिषु नियतोऽवयवार्थः, रूढानां पुनः शब्दानां यथाकथञ्चित्परिकल्पितेनाप्यवयवार्थेन व्युत्पत्तिः क्रियत इति । **भाष्यकारीयं त्विति ।।** द्वे इमे अधिकरणे इत्यर्थः । **सूत्रेष्विति** बहुवचनं सूत्रद्वयगतपदाभिप्रायम् । एवं चाद्यसूत्रे एव यद्भाष्यकारैरिन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वनिरसन-मकारि, तन्मात्रमयुक्तमित्युक्तं भवति ।

ननु टीकायां दुरुक्तिचिन्ता न युक्ता; वार्तिके हि सा भवति, तर्हि वार्तिकत्वमस्तु । न हि वार्तिकस्य शृङ्गमस्ति । अत एवानन्दमयाधिकरणे मान्त्रवर्णिकसूत्रे आरम्भणाधिकरणे च भावे चोपलब्धेरिति सूत्रभाष्यमनपेक्ष्य व्याख्यां चकार ॥१७॥ १८ ॥ १९ ॥ इत्यष्टममिन्द्रियाधिकरणम् ॥

॥ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

न च भाष्यकारमते सूत्रयोजनाक्लेशोऽपि। तथा हि - प्रतिज्ञाध्याहारस्तावदसिद्धः । ते वागादयः श्रेष्ठादन्यत्र श्रेष्ठादन्ये तत्त्वान्तराणीति सौत्रपदैरेव प्रतिज्ञालाभात् ।

भेदश्रुतेरित्यनेन पौनरुक्त्यमप्यसिद्धम् ; तद्व्यपदेशादित्यस्य उत्पत्तिव्यपदेशादित्येतदर्थकत्वेन भेदव्यपदेशादित्येतदर्थकत्वाभावात् । उत्पत्तिव्यपदेशः प्राणेऽप्यस्तीति व्यभिचारवारणाय श्रेष्ठादन्यत्रेति हेतावपि विशेषणम् । इन्द्रियाणीति मनःसर्वेन्द्रियाणि चेत्येतच्छ्रुतिगतशब्दानुकरणम् । तत्र इतिशब्दमात्रमध्याहर्तव्यम्। तथा च श्रेष्ठव्यतिरेकेण श्रेष्ठोत्पत्तिव्यतिरेकेणेन्द्रियाणि जायन्त इति शब्देनोत्पत्तिव्यपदेशादिति हेत्वर्थो भवतीति श्रेष्ठव्यतिरेकोक्त्या श्रेष्ठोत्पत्तिव्यतिरेक इन्द्रियाणामुत्पत्तिव्यपदेशोक्तिसामर्थ्याल्लभ्यते। यथा सिंहतुल्यपराक्रमो राजेत्यत्र राज्ञः पराक्रमोक्तिसामर्थ्यात् सिंहोक्त्या सिंहपराक्रमो लभ्यते । एवम्भूत एव हेत्वर्थो भाष्ये व्यपदेशभेदादित्यनेन व्यपदेशविशेषादित्यर्थकेन विवक्षितः । अत एव कोऽयं व्यपदेशभेद इति प्रश्नपूर्वकं हेत्वर्थस्यैव विवरणमुत्तरत्र क्रियते, न तु हेत्वर्थस्य प्रसाधनम् ; हेत्वर्थस्वरूपस्यैव प्रश्न-

दर्शनात् । अतः श्रेष्ठादन्यत्रेत्येतद्धेतावप्यन्वेति इन्द्रियाणीत्येतद्धेतावेवान्वेतीति । इदं सर्वं भाष्याभिमतमेव ।

तच्छब्दस्यानन्तरोक्तपरामर्शकत्वमप्युपपद्यत एव; न वियदश्रुते (ब्र.अ.२.पा.३.सू.१)रित्यारभ्योत्पत्तेः प्रकृतत्वात्, तथा प्राणाः (ब्र.अ.२.पा.४.सू.१) श्रेष्ठश्चे(ब्र.अ.२.पा.४.सू.८)ति सूत्रयोः प्राणेन्द्रियविषयतयापि तस्याः प्रकृतत्वात् । एतस्माज्जायत इति विवक्षितमूलश्रुत्युपात्ततयाऽपि तत्परामर्शोपपत्तेश्च । तथा प्राणा इति सूत्रे हि विषयवाक्यसन्निहितोपमानस्यापि तच्छब्देन परामर्शोऽङ्गीकृतः । इहेन्द्रियाणीति सौत्रशब्देनैवोपात्ते मूलश्रुतिवाक्ये तत्सन्निहितपरामर्शः सुतरामुपपद्यते ।

श्री विद्यामान्यतीर्थकृतः परिमलग्रन्थविमर्शः

कल्पतरुपरिमलोक्तं भाष्यार्थसमर्थनं न सम्यक् प्रतिभाति । तथाहि- "अन्यत्र श्रेष्ठात्" इति सौत्रपदद्वयस्य "श्रेष्ठात् अन्ये" इत्यर्थमुक्त्वा तस्य "तत्वान्तराणि" इति भावः वर्णितः । एवञ्च तत्वान्तराणीति प्रतिज्ञाभागः न भाष्यकारैरध्याहृतः । किन्तु सौत्रपदलभ्य एवासाविति परिमलकारस्याभिप्रायः ।

अत्रेदं आलोचनीयम्- अन्यत्रेति शब्दस्य "अन्ये" इत्यर्थः

न शक्तिलभ्यः । अस्तु वा कथञ्चित् सोऽर्थः । अथापि तत्वान्तराणीति भाववर्णनं न सङ्गच्छते । इन्द्रियाणि प्राणस्य वृत्यन्तराणीति किल पूर्वपक्षः । अस्य च निरासः प्राणेन अत्यन्तभेदे समर्थित एव भवति । भेदमात्रोक्तौ नेन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वनिरासः । वृत्तिवृत्तिमतोः अद्वैतवादे भेदस्यापि स्वीकारात् । कल्पतरुव्याख्यायां वृत्तिवृत्तिमतोः भेदः स्फुट-मुक्तः - 'प्राणवृत्तीनामिन्द्रियाणां प्राणादन्यत्वात् सिद्ध-साधनम्' इति । अत इन्द्रियाणां प्राणेभ्य अत्यन्तभेदोक्तावेव ''तत्वान्तराणीति'' प्रतिज्ञाभागः सिद्ध्यति । न च सूत्रे अत्यन्तभेदवाचकं पदमस्ति । येन प्रतिज्ञाभागः सिद्ध्येत् ।

तस्मात् तत्वान्तराणीति प्रतिज्ञाभागोऽध्याहार्य इति सुष्ठूक्तं भामतीकारेण । अत एव न्यायनिर्णयव्याख्यायामियं प्रतिज्ञा न सूत्रगता । अपि तु सूत्राद्बहिर्भूतेति स्पष्टमुक्तम् । तथाहि तद्वाक्यं- ''पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रात् बहिरेव प्रतिजानीते'' इति ।

२. ''तद्व्यपदेशात्'' इति हेतुघटकतत्पदेन अध्याहृत-तत्वान्तर-परामर्श अयुक्त इति भामत्युक्तिः परिमलग्रन्थे एवं निराकृता- 'नात्र तत्पदेनाध्याहृतपरामर्शः । किन्तु प्रकृता उत्पत्तिरेव तत्पदेन परामृश्यते' इति । तथाहि तद्वाक्यं- ''एवम्भूत एव हेत्वर्थः भाष्ये व्यपदेशभेदादित्यनेन व्यपदेश-विशेषादित्यर्थकेन विवक्षितः'' इति ।

अत्रेदमुच्यते- अत्र हि भाष्यं- ''एतस्मा-ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च इत्येवंजातीयकेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते, पृथक्चेन्द्रियाणि'' इति । अनेन च तत्वान्तरत्वेन व्यपदेश एव ''तद्व्यपदेशात्'' इत्यनेन विवक्षित इति स्फुटं प्रतिभासते । न तु उत्पत्तिविशेषव्यपदेशः । एवञ्च परिमलरीत्या भाष्ये विवक्षितस्यानुक्तिरविवक्षितस्य चोक्तिः दोषः स्यात् ।

अत एव रत्नप्रभायामेवं व्याख्यातम् - ''तद्व्यपदेशात् इत्यत्र तच्छब्दः प्रतिज्ञातान्यत्वं परामृशति ।'' इति ।

३. अनेन तच्छब्देन अध्याहृतस्य परामर्शोऽपि समर्थितो भवति । इत्थं च भामत्युक्तदोषत्रयं भाष्ये वज्रलेपायितम् ।

तत्वमसीति तदधीनत्वमेवोच्यते

प्रकरणेऽस्मिन् पुनरिदमनुसन्धेयम् - तदधीनत्वेन तत्वव्यपदेशः प्रामाणिक इत्यत्र भामत्यामुक्तम् । तथा च तद्वाक्यम्- ''तत् बहुश्रुतिविरोधात् पूर्वापरविरोधाच्च प्राणरूपताभिधानमिन्द्रियाणां प्राणायत्ततया भाक्तं गमयितव्यम्'' इति । अस्यायमर्थः । बृहदारण्यके- 'अस्यैव रूपं असाम' इतीन्द्रियाणां प्राणरूपताभवनमुक्तम् । यदीन्द्रियाणि प्राणेभ्यः तत्वान्तराणि तर्हि कथमियमिन्द्रियाणां प्राणरूपताभिधायिनी श्रुतिरुपपद्यतामित्याक्षेपे इदमुत्तरं दत्तं भामत्याम् । यद्यपीन्द्रियाणि

तत्वन्तराणि। अथापि तानि प्राणाधीनानि। अतः तदधीनत्व-प्रयुक्तं तेषां प्राणरूपत्वाभिधानमिति।

समानमिदं समाधानं 'तत्वमसि' श्रुतौ। यथाऽत्रेन्द्रियाणां प्राणरूपत्वे बहुश्रुतिविरोधः एवमेव जीवेश्वरयोरभेदेऽपि 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिबहुश्रुतिविरोधोऽस्ति। यथा वा अत्र पूर्वापर-श्रुतिविरोधः तथा तत्वमसीत्यत्रापि। तथाहि- तत्रापि ''तत्व-मसि'' इत्यभेदश्रुतेः पूर्वं 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वा प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति श्रुतिः। अस्यां च श्रुतौ जीवानां सदधीनत्वं स्पष्टमुक्तम्। उत्तरत्र च ''स्वं हि अपीतो भवति'' इति जीवस्य परमात्मप्राप्तिरुच्यते। अत्र 'स्वं हि अपि इतः भवति' इति च्छेदः। स्वातन्त्र्यात् स्वशब्दवाच्यः भगवान्। जीवः तम् अपि = अपिहितः, इतरैरज्ञेयत्वेन इतः= गतः, प्राप्तः भवति इति श्रुत्यर्थः। अनेन जीवेश्वरययोः गम्यगन्तृभाव उक्त इति भेदोऽवगम्यते।

एवञ्च बहुश्रुतिविरोधः पूर्वापरश्रुतिविरोधश्च अत्रापि समानः। अतः तत्रेवात्रापीशाधीनत्वनिमित्त ईशत्वव्यपदेश इति कुतो नाङ्गीकार्यमिति वयं न जानीमहे।

❑ ❑ ❑